ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 415-442 ԹԹ.

Արգիշտի Վարդանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4
Էլ. հասցե՝ argishtiv@list.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2023, գրախոսվել է 24.11.2023, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023
ORCID: 0009-0006-5146-0463
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-75

Ներածություն

IV դ. 80-ական թվականների առաջին կեսին սկսված հռոմեա-պարսկական բանակցություններն ավարտվեցին 387 թ. Տիզբոնի դաշնագրի կնքմամբ, որով իրավաբանորեն ամրագրվեց Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Հռոմի և Պարսկաստանի միջև[1]: Դրանից կարճ ժամանակ անց՝ 388 թ., Հայաստանի նախ արևմտյան, ապա՝ 428 թ. արևելյան մասերում վերացվեցին Արշակունյաց թագավորությունները, որին Սասանյան տիրակալները ձգտում էին հասնել կառավարման հենց սկզբից: Նշենք, որ բաժանումից հետո թագավորական իշխանությունները, հատկապես Արշակ Գ-ի օրոք, ձևական բնույթ էին կրում: Եթե արևմտյան Հայաստանում Հռոմեական կայսրությունն Արշակ Գ-ի մահից հետո այլևս թագավոր չնշանակեց, ապա արևելահայկական թագավորությունում, որն անհամեմատ ավելի հզոր էր, պարսից արքունիքը դեռևս հանդուրժում էր հայոց թագավորության գոյությունը:

Սպարապետության խնդիրը 415-428 թթ.

Վռամշապուհ արքայի (388-414 թթ.) մահից հետո վերստին գահ բարձրացած Խոսրով Վերջինի կառավարումը տևեց մոտ մեկ տարի[2]: Վերջինիս մահով արևելյան Հայաստանը զրկվեց եռանդուն գահակալից[3]: Նույն թվա-

---

[1] Տե՛ս Գիւտերբոգ 1914, 16-17: Մեծ Հայքի առաջին բաժանման թվականի վերաբերյալ ուսումնասիրողները հայտնել են տարբեր տեսակետներ, տե՛ս Մանանդյան 1978, 239, ծան. 3, 4: Հայ ժողովրդի պատմություն 1984, 112, ծան. 2:

[2] Տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 330:

[3] Իր կառավարման առաջին շրջանում՝ 388 թ., օգտագործելով քաղաքական բարենպաստ իրավիճակը, Խոսրով Արշակունին կարողացավ արևելահայկական թագավորությանը միացնել Հայաստանի արևմտյան հատվածը՝ հարկեր վճարելով թե՛ պարսիկներին, թե՛ հռոմեացիներին, տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 319-320, և կարճ ժամանակահատված դառնալ վերամիավորված Մեծ Հայքի թագավոր: Սակայն 408 թ. Թեոդոս Փոքր կայսրը (408-450 թթ.) Վռամշապուհից հետ պահանջեց իր «մասնաբաժինը»: Վերջինս առանց դիմադրության հանձնեց Հայաստանի արևմտյան մասը, և այն վերջնականապես ընկավ բյուզանդական տիրապետության տակ, տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 328:

կանին մահացավ նաև սպարապետ[4] Համազասպ Մամիկոնյանը, որը, ըստ Թովմա Արծրունու, զբաղեցնում էր «զմարզպանութիւն և զզօրավարութիւն Հայոց»[5] պաշտոնը: Համազասպ Մամիկոնյանի[6] մահից հետո առանց որևէ դիմադրության պարսից արքունիքը հայոց գահը տվեց պարսից արքայազն Շապուհին (416-420 թթ.): Մովսես Խորենացին, որն անբարյացակամ վերաբերմունք ունի բոլոր Մամիկոնյանների նկատմամբ, անկախ այն հանգամանքից՝ այդ գործիչը հայամետ է, թե օտարամետ, այդ մասով նշում է. «Քանզի մեռեալ Համազասպայ, և ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ՝ ոչ ոք ի միաբանութիւն հաւաքեց զգունդս Հայոց: Վասն որոյ դիւրամուտ եղև յաշխարհս Շապուհ»[7]: Պատմահայրն ակամա հաղորդում է, որ եթե կենդանի լիներ Համազասպ Մամիկոնյանը, չէր կարող Արշակունյաց գահն այդքան դյուրին բաժին դառնար պարսից գահի ժառանգորդին, իսկ մյուս նախարարները, ինչպես մեծ մասամբ նման դեպքերում, ոչինչ չձեռնարկեցին՝ համակերպվելով պարսից դրածոյի տիրապետությանը[8]: Համազասպ Մամիկոնյանն ամուսնացած էր Հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևի (388-439 թթ.) դստեր՝ Սահականուշի հետ, և, Ղազար Փարպեցու հաղորդմամբ, այդ ամուսնությունից «ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս. զսուրբ Վարդան և զսուրբն Հմայեակ և զերանելին Համազասպեան»[9]:

Նախ, անդրադառնալով Վարդան Մամիկոնյանի գործունեության վաղ շրջանին, նշենք, որ նրան հոր մահից հետո պարսից արքունիքը կամ Շապուհը չնշանակեց հայոց թագավորության սպարապետ, թեպետ այդ գործակալությունը նախորդ՝ IV դ. և V դ. սկզբին, բացի մեկ-երկու կարճատև դեպքերից (Բատ Սահառունու և Սահակ Բագրատունու պարագայում), գլխավորում էին Մամիկոնյանները, և ապագա սպարապետը կարող էր ստանձնել այդ գործակալությունը, քանի որ այդ ժամանակ պահանջված տարիքի էր հասել՝ լինելով 25-27 տարեկան[10]: Ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպել է այն փաստը, որ Մամիկոնյան երիտասարդ իշխանին սպարապետ չնշանակելը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ պարսկամետ գործիչները, Շապուհի գահ բարձրանալով, գերակշռություն էին ստացել Հայաստանի ռազմաքաղաքական կյանքում և ավանդաբար հռոմեական կողմնորոշում ունե-

[4] Սպարապետ (պահլավերեն spāhbet), նշանակում է ռազմական վարչակազմի ղեկավար, տե՛ս Хуршудян 2003, 164:

[5] Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 116:

[6] Համազասպ Մամիկոնյանի գործունեության մասին տե՛ս Վարդանյան 2021, 25-30:

[7] Մովսէս Խորենացի 1991, 330: Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 116:

[8] Տե՛ս Վարդանյան 2021, 30:

[9] Ղազարայ Փարպեցւոյ 1982, 84:

[10] Սկզբնաղբյուրներում հստակ տեղեկություններ չլինելու պատճառով ուսումնասիրողները Վարդան Մամիկոնյանի ծննդյան տարբեր թվականներ են նշում: Հ. Արմենը սպարապետի ծննդյան տարի է նշում 387 թ., տե՛ս Արմէն 2021, 101: Իսկ Մ. Կատվալյանը՝ 388-391 թթ. ընկած ժամանակահատվածը, տե՛ս Կատվալյան 1985, 314:

ցող Մամիկոնյաններին և մասնավորապես կաթողիկոս Սահակ Պարթևի թոռանը կզրկեին նման առանցքային պաշտոն զբաղեցնելուց:

Մ. Օրմանյանը և Հ. Արմենը սպարապետության պաշտոնում որպես Համազասպ Մամիկոնյանի հաջորդ հիշատակում են Գազավոն Կամսարականի որդի Հրահատին, որին իբր թե Շապուհը նշանակեց սպարապետ[11]: Սակայն Մովսես Խորենացին, նկարագրելով վերը նշված դեպքերը և Խոսրով արքայի միջնորդությամբ Հրահատի՝ պարսկական գերությունից ազատ արձակումը, միայն փաստում է. «Շապուհ, ընդ իւր ածելով զՀրահատ և զամենայն վտարանդիսն»[12] մուտք գործեց Հայաստան՝ չհիշատակելով Հրահատին որպես սպարապետ: Եթե վերջինս զբաղեցներ այդ պաշտոնը, ապա Կամսարականների նկատմամբ բարեհաճ, իսկ Մամիկոնյանների մեծ ու փոքր գործերը մոռացության մատնող Պատմահայրը կհիշատակեր Հրահատի սպարապետ լինելը: Վերջինիս կողմից այդ գործակալությունը զբաղեցնելուն չի հավատում նաև Կամսարականների տոհմի պատմությունն ուսումնասիրած Ս. Կոգյանը, նշելով, որ Անհուշ բերդից[13] ազատվելուց հետո Հրահատը մահացել է Սագաստանում՝ նույնիսկ Հայաստան չհասնելով[14]: Հավանաբար Շապուհի քառամյա կառավարման ժամանակահատվածում սպարապետության գործակալությունը մնացել է թափուր, կամ այն ժամանակավորապես զբաղեցրել է պարսկական կողմնորոշում ունեցող որևէ մեկը, որի վերաբերյալ պատմիչները տեղեկություններ չեն հաղորդում: Սակայն առավել հավաստի է առաջին տեսակետը, քանի որ 421-422 թթ. սկսված պարսկա-բյուզանդական հերթական պատերազմին զուգահեռ՝ 420 թ.[15] արևելյան Հայաստանում բռնկվում է հակապարսկական շարժում՝ Ներսես Ճիճրակացու գլխավորությամբ, որին Մ. Խորենացին հիշատակում է որպես զորագլուխ և ոչ ավելին: Նկարագրելով այդ դեպքերը՝ պատմիչը հավելում է, որ «բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայանայր»[16]: Այսինքն՝ եռամյա անիշխանության շրջանում՝ 420-422 թթ., Հայաստանը, ինչպես գիտենք, չի ունեցել ոչ միայն թագավոր, այլև սպարապետ:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Վարդան Մամիկոնյանը սպարապետության պաշտոնում ոչ միայն չի փոխարինել հորը, այլև նրա վերաբերյալ առաջին տեղեկությունը գտնում ենք ոչ թե ռազմական, այլ լուսավորչական գործունեություն ծավալելիս: Հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևը հայ գիրն ու

[11] Տե՛ս Օրմանեան 2001, 378, Արմէն 2021, 189:

[12] Մովսէս Խորենացի 1991, 330:

[13] Անհուշ բերդի մասին տե՛ս Տրաինա 2003, 186-202:

[14] Տե՛ս Կոգեան 1926, 94:

[15] Ս. Երեմյանն ապստամբական շարժման սկիզբ է համարում 419 թ., տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 1984, 123: Սակայն Մովսես Խորենացու տեղեկություններից գիտենք, որ ապստամբությունը բռնկվել է պարսից արքա Հազկերտ Ա-ի (399-420 թթ.) մահից, ապա Տիզբոնում Հայոց արքա Շապուհի սպանությունից հետո, որը շտապում էր զբաղեցնելու հոր գահը:

[16] Մովսէս Խորենացի 1991, 332:

դպրությունն արևմտահայաստանի շրջաններում տարածելու նպատակով Մեսրոպ Մաշտոցին և Վարդան Մամիկոնյանին 422 թ.[17] որպես պատգամավորներ ուղարկում է Թեոդոս Բ կայսեր մոտ: Վերջինս ոչ միայն ընդառաջում է կաթողիկոսի խնդրանքին, այլև նրա թոռանը նշանակում է «ստրատելատ զՎարդան զորդի որդիացելոյ քոյ»[18]: Այս առումով իրարամերժ տեղեկություն է հաղորդում Արծրունյաց տան պատմիչ Թովմա Արծրունին՝ նշելով. «հաստացեալ էր Թէոդոսի կայսեր զսպարապետութիւնն Հայոց Համազասպ Մամիկոնէի և որդւոյ իւրում Վարդանայ»[19]: Ստրատելատ[20] (զորավար) Մամիկոնյան իշխանը ճանաչվել է բյուզանդական Հայաստանի սահմաններում, քանի որ կայսրն իրավասու չէր այդպիսի նշանակում կատարելու ամբողջ Հայաստանի մասով: Հ. Աճառյանը հավատ չի ընծայում Մ. Խորենացու հաղորդմանը՝ նշելով, որ պատմիչը դա արել է բարձրացնելու Վարդանի աստիճանը, քանի որ այդ մասին հաղորդում չունի Կորյունը, և այդ պաշտոնը՝ ստրատելատությունը կամ ընդհանուր զորավարությունը, նա ստացել է կաթողիկոսի մահից հետո[21]: Սակայն չենք կարող համաձայնել նշանավոր հայագետի տեսակետին, քանի որ Մամիկոնյանների հանդեպ թշնամական վերաբերմունքով աչքի ընկնող Մովսես Խորենացին, որը Ն. Ադոնցի դիպուկ բնորոշմամբ՝ ժառանգաբար սպարապետության գործակալությունը զբաղեցնող Մամիկոնյաններին հանել է բարձր աթոռներից և նրանց տեղը նստեցրել իր մեկենաս Բագրատունիներին[22], չէր կարող կեղծ տեղեկություն հաղորդել. լինելով նրանց ժամանակակիցը, բառացի հաղորդում է կաթողիկոսի և կայսեր ամբողջական նամակագրությունը:

Հաջորդ դեպքում արդեն Վարդան Մամիկոնյանին տեսնում ենք դիվանագիտական հանձնարարություն կատարելիս, երբ 422 թ. նա վերստին կա-

---

[17] Հ. Արմենն առանց հաշվի առնելու Մովսես Խորենացու այն հաղորդումը, որ պատվիրակությունը Բյուզանդիա է մեկնել եռամյա անիշխանությունից հետո, նշում է, որ դեսպանությունը Կ. Պոլիս եկավ 417 թ., տե՛ս Արմէն 2021, 193:

[18] Մովսէս Խորենացի 1991, 335:

[19] Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 122:

[20] Ստրատելատը հունական տիտղոս է, պատվանուն, նշանակում է զորավար, բանակ վարել, տե՛ս Մալխասեանց 1945, 272, Աճառյան 1979, 280: Փավստոս Բուզանդը ստրատելատությունը (զորավորությունը) և սպարապետությունը նույնացնում է: Անդրադառնալով տարբեր իրադարձություններում Մեծ Հայքի սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի գործունեությանը՝ պատմիչը վերջինիս կոչում է թե՛ սպարապետ, թե՛ զորավար և թե՛ երկուսը միասին, տե՛ս Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ 1987, 18, 28, 32, 36, 44: Ս. Մալխասյանցը, քննելով սպարապետության և զորավարության խնդիրը, հաշվի առնելով Փավստոս Բուզանդի հաղորդումն այն մասին, որ Վաչե սպարապետի մահից հետո սպարապետությունը տվեցին նրա մանկահասակ որդուն՝ Արտավազդին, իսկ զորավարությունը՝ Արշավիր Կամսարականին և Անդովկ Սյունուն, իրավամբ կարծում է, որ սպարապետությունը Մամիկոնյան տոհմի ժառանգական իշխանությունն էր, իսկ քանի որ Արտավազդը մանկահասակ էր, չէր կարող զորքն առաջնորդել, զորավարությունը հանձնեցին երկու առաջնակարգ նախարարներին, որոնք Մամիկոնյան տան փեսաներն էին, տե՛ս Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ 1987, 424, ծան. 37:

[21] Տե՛ս Աճառյան 1968, 211:

[22] Տե՛ս Ադոնց 2005, 18:

թողիկոսի հանձնարարությամբ Սմբատ Բագրատունու հետ մեկնեց պարսից արքունիք[23]: Արյաց արքա Վռամ Ե-ն (420-439 թթ.), փորձելով սիրաշահել հայ նախարարական դասին, ժամանակավոր զիջման գնալով, համաձայնեց հայոց գահը տալ Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին (422-428 թթ.): Սմբատ Բագրատունու և Վարդան Մամիկոնյանի առաքելությունը պարսից արքունիքում այն էր, որ նրանք պետք է ուղեկցեին երիտասարդ թագավորին դեպի հայոց գահը: Այստեղ ևս պատմիչը որևէ խոսք չի ասում Մամիկոնյան իշխանին արևելահայկական թագավորությունում սպարապետի պաշտոնում նշանակելու մասին: Ընդհանրապես Արտաշեսի կառավարման ժամանակահատվածում որևէ մեկը չի հիշատակվում որպես հայոց սպարապետ: Համազասպ Մամիկոնյանի մահից հետո պարսից արքունիքը, դասեր քաղած նախորդ տասնամյակների փորձից, ձեռնպահ էր այդ կարևորագույն գործակալությունը առաջին հերթին Մամիկոնյաններին կամ որևէ հայ ազնվականի վստահելուց, քաջ գիտենալով, որ նրանք ի վերջո վարելու են Հայաստանի շահերից բխող հակապարսկական ուղղվածությամբ քաղաքականություն՝ ինչպես միշտ հրապուրված բյուզանդական սին խոստումներով:

Սպարապետության խնդիրը 428-442 թթ.

Արտաշեսի գահակալության ժամանակահատվածում պատմիչները որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում Վարդան Մամիկոնյանի գործունեության վերաբերյալ: Նրան չենք տեսնում նաև թագավորության անկման օրերին, երբ անհեռատես նախարարների և պարսից արքունիքի գործարքի հետևանքով 428 թ. Տիզբոնում գահազրկվեցին թե՛ Արշակունյաց վերջին թագավորը, թե՛ կաթողիկոսը: Մովսես Խորենացու հաղորդումից գիտենք, որ երբ պարսից հազարապետ Սուրեն Պահլավն առաջարկեց իր տոհմակից[24] Հայոց կաթողիկոսին միանալ Արտաշեսի դեմ բողոքող նախարարների խմբին, նրան որպես փոխհատուցում առաջարկվեց թոռանը՝ Վարդանին, իբրև թե. «կարգեսցէ ի վերայ Հայոց զուգահաւասար թագաւորին և համապատիւ»[25]: Սակայն կաթողիկոսը մերժում է առաջարկը, և գործարքը չի կայանում: Պարսկաստանի տիրապետության տակ անցած Հայաստանի արևելյան մասում ստեղծվեց մարզպանական վարչակարգ[26], մարզպան նշանակվեց Վեհմիհրշապուհը: Վերջինս պարսկամետ նախարարների հետ, որոնց թագավորին ու կաթողիկոսին ամբաստանելու համար պարսից արքունիքը պատիվների էր

[23] Տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 337: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ պատվիրակությունը գլխավորում էր Սահակ կաթողիկոսը, տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 116:

[24] 226 թ.՝ Սասանյան հեղաշրջումից հետո, պարթև Արշակունիների ազգակիցների մեծ մասը, այդ թվում՝ Սուրենի պահլավները հնազանդվեցին նոր կառավարողներին, տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 209: Դրանց թվին էր պատկանում նաև Սահակ կաթողիկոսի նախահայր Անակի տոհմը, տե՛ս Ագաթանգեղայ 1983, 28, 30: Մովսէս Խորենացի 1991, 211: Ղազարայ Փարպեցւոյ 1982, 54:

[25] Մովսէս Խորենացի 1991, 348:

[26] Մարզպանական համակարգի վերաբերյալ տե՛ս Колесников 1981, 49-56, Хуршудян 2003, 95-109:

արժանացրել, վերադարձան Հայաստան[27]: Պարսկական կողմնորոշում ունեցող նախարարների հաղթանակը լիակատար էր: Թովմա Արծրունու հաղորդումից գիտենք, որ Վարդան Մամիկոնյանը, տեսնելով այս ամենը, զրկված լինելով նաև իր պապի՝ Սահակ Պարթևի հովանավորությունից, քանի որ վերջինիս արգելվել էր վերադառնալ Հայաստան՝ Տիզբոնում մնալով որպես պատվավոր աքսորական, հեռացավ. «զկողմամբքն Մոկաց, ի խոխոմս Տաւրոսական լերինն, ի լեսուրս Ջերմաձորոյ, և բնակէ յամրոցին, որ այժմ Զռայլ վասն անխեղեղ ամրութեանն գեղջկաբանեն»[28]: Մամիկոնյան իշխանը հասկանում էր, որ պարսից իշխանությունների և մարզպանի համար առիթ էր ստեղծվել դատաստան տեսնելու բյուզանդամետ կողմնորոշման գործիչների՝ առաջին հերթին Մամիկոնյանների հետ, քանի որ նրանք էին գլխավորում այդ ուղղությունը, նաև հանդիսանալով Լուսավորչի տան ժառանգորդները, ուստի. «գնաց յամուրսն Մոկաց, և կայր մնայր ի նախախնամութենէ Աստուծոյ այցելել աշխարհիս Հայոց»[29]: Չբավարարվելով թագավորական իշխանության կործանմամբ՝ պարսկամետ իշխանները՝ Շավասպ Արծրունու գլխավորությամբ, ավելի հեռուն գնացին. ոչ միայն ընդունեցին զրադաշտականություն, այլև Արտաշատում հիմնեցին կրակարան՝ ավերելով եկեղեցիները[30]: Սակայն Վարդան Մամիկոնյանը, իր շուրջը հավաքելով համախոհ իշխաններին, 1200 զինվորով հանկարծակի հարձակումով ջախջախում է պարսից հայ կամակատարներին և մոգերին: Սա ոչ այլ ինչ էր, քան ընդվզում պարսից տիրապետության դեմ, որը, սակայն, կենտրոնական իշխանությունների կողմից մնում է անհետևանք, ավելին՝ իրավիճակը կարճ ժամանակ անց փոխվում է: Սասանյան արքունիքը գնաց փոխզիջումների, և Սահակ կաթողիկոսը քառամյա աքսորից հետո՝ 432 թ., վերադարձավ Հայաստան: Սակայն մինչ այդ նա կարողացավ հազարապետ Սուրեն Պահլավի միջոցով վերահաստատել նախարարական Հայաստանի կարևոր որոշիչներից մեկը՝ «Գահնամակը»[31], ինչպես նաև պարսից արքան համաձայնեց. «զթոռն նորա զՎարդան ստրատելատն ի տէրութիւն իւրոյ ազգին Մամիկոնէից»[32]: Պատմիչի հաղորդման մեջ խոսք չկա Մամիկոնյան իշխանին մարզպանական Հայաս-

[27] Տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 346-347:

[28] Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 122:

[29] Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 122: Ա. Մուշեղյանը հավատ չի ընծայում պատմիչի հաղորդման ժամանակագրությանը, նշելով, որ Վարդանը Մոկքում մեկուսացել է ոչ թե թագավորության կործանումից հետո, այլ 450 թ. Տիզբոնում առերես ուրացության պատճառով՝ մխիթարություն ընդունելու համար, տե՛ս Մուշեղյան 2013, 50:

[30] Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 124: Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ 1996, 60, 62, հմմտ. Վարդանյան 2002, 36-37, Հարությունյան 2016, 87:

[31] Տե՛ս Մովսէս Խորենացի 1991, 352: «Գահնամակը» ստեղծվել է Խոսրով Վերջինի կողմից՝ վավերացնելու 388 թ. Հայաստանի վերամիավորումը և 432 թ. Սահակ կաթողիկոսն այն ներկայացրել է պարսից արքունիքի հաստատմանը, տե՛ս Հարությունյան 1976, 72, 74: «Գահնամակի» վերջին քննությունը տե՛ս Յակոբեան 2011, 485-550:

[32] Մովսէս Խորենացի 1991, 352:

տանի սպարապետ նշանակելու մասին, ինչպես կարծում է Մ. Կատվալյանը, նշելով, որ 432 թ. Վարդանը հաստատվել է հայոց զորքերի սպարապետ[33]: Պարսից արքան նրան որևէ պաշտոնի չի նշանակում, այլ միայն վերականգնում է նրա տոհմային իրավունքները[34]: Վարդան Մամիկոնյանը 432 թ. դեռևս հայոց սպարապետ չէր, ուներ միայն ստրատելատի զինվորական աստիճան բյուզանդական Հայաստանի սահմաններում, որը, սակայն, ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ թե՛ Հայաստանի քաղաքական ու հոգևոր կենտրոնը, թե՛ Մամիկոնյանների տիրույթների[35] գերակշիռ մասը գտնվում էին արևելյան Հայաստանում, և ստրատելատ կոչումը նա կրում էր որպես պատվանուն՝ չօգտագործելով արևմտյան Հայաստանում: Դրա վառ ապացույցն է այն հանգամանքը, որ Հայաստանի այդ շրջաններում, մասնավորապես ստորին Հայքում, սպարապետ է հիշատակվում Վասակ Մամիկոնյանը. «հաւատարիմ զօրացն Հռոմոց ի սահմանին Պարսից»[36], որն ապագայում դարձավ Վասակ Սյունու համախոհը: Հետագա տարիներին պատմիչների աշխատանքներում Ավարայրի ապագա հերոսի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Արծրունյաց պատմիչը 440 թ.՝ Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան ժամանակ, սպարապետ է հիշատակում «Վահանայ Ամատունոյ, որ էր ի ժամանակին սպարապետ Հայոց»[37]: Սակայն դեպքերի ականատես Կորյունը Վահան Ամատունու վերաբերյալ նշում է. «հազարապետ Հայոց Մեծաց»[38]: Հավանաբար սպարապետ չլինելու պարագայում հազարապետ Վահան Ամատունին ժամանակավորապես կատարել է նաև սպարապետի պարտականությունները, և Թովմա Արծրունին, օգտվելով մեզ անհայտ սկզբնաղբյուրից, արձանագրել է այդ փաստը:

Կարծում ենք, որ Վարդան Մամիկոնյանն այդ պաշտոնը զբաղեցրել է 442 թ., երբ սկսվեց Սասանյան պետության ընդարձակման նոր փուլը: Հազկերտ Բ-ն (439-457 թթ.) Միջին Ասիայում պատերազմ սկսեց քուշանների դեմ՝[39] զորքեր հավաքագրելով քրիստոնյա երկրներից, մասնավորապես մարզպանական Հայաստանից: Այս պատերազմը տևեց Հազկերտ արքայի «չորրորդ ամէ տէրութեանն իւրոյ մինչև յամն մետասաներորդ թագաւորութեանն»[40], այսինքն՝ մինչև 449 թթ.: Պարսկա-քուշանական պատերազմի

[33] Տե՛ս Կատվալյան 1985, 314:

[34] Տե՛ս Դավթյան 2015, 599:

[35] Մամիկոնյանների տիրույթների վերաբերյալ տե՛ս Վարդանյան 2019, 18-33:

[36] Եղիշէ 1989, 188:

[37] Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, 120:

[38] Կորյուն 1941, 92, Եղիշէ 1989, 46:

[39] Քուշանների մեծ մասն ապրում էին Բակտրիայում և սահմանակից նահանգներում, որի կենտրոնն էր Բահլ քաղաքը: Քուշանական պետության սահմանների, պարսկա-քուշանական պատերազմների և հարակից այլ հարցերի մասին տե՛ս Ртвеладзе 2019, 32-87: Բակտրիան ներառում է ժամանակակից Տաջիկստանի մեծ մասը, Ուզբեկստանի հարավային և Աֆղանստանի հյուսիսային շրջանները, տե՛ս История таджикского народа 1963, 27, 355, 377, История народов Узбекистана 1950, 44:

[40] Եղիշէ 1989, 24:

ժամանակ էլ հայկական զորագունդը գլխավորել է սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, որը մասնակցել է Մարվիռոտի ճակատամարտին[41]: Ղազար Փարպեցու հաղորդմամբ, 452 թ. Տիզբոնի դատավարության մասնակիցները, մասնավորապես պարսկական կողմը, նշում են Վարդան Մամիկոնյանի մասնակցության մասին այդ ճակատամարտին[42]: Քուշանաց ու հոնաց[43] պատերազմի մասնակցության հետևանքով է, որ սպարապետի անունը չի հիշատակվում 444 թ. Բագրևանդ գավառի Շահապիվանի եկեղեցական ժողովում: Այնտեղ ներկայացված են պետական այրեր՝ «Վասակայ Սիւնոյ մարզպանութեանն Հայոց եւ Վահանայ Ամատունոյ հազարապետութեանն, եւ Վրուայ Խոռխոռունւոյ մաղխազութեանն»[44]: Արդեն 450 թ. Տիզբոն կանչված հայ նախարարների շարքում Ղ. Փարպեցին հիշատակում է «ի տոհմէն Մամիկոնէից Վարդան. Հայոց սպարապետ և տէրն Մամիկոնէից»[45]: Փաստենք, որ 450 թ. գարնանը, երբ նախարարները մեկնեցին պարսից դուռը, Վարդանը զբաղեցնում էր այդ գործակալությունը և այն ստացել էր դրանից առաջ:

Եզրակացություններ

Վերը նշված քննությունը ցույց է տալիս, որ Սասանյան արքունիքը երկար ժամանակ՝ 415 թ. Համազասպ Մամիկոնյանի մահից մինչև 440-ական թվականների սկիզբը, Հայաստանի համար այդ կարևորագույն գործակալությունը՝ սպարապետությունը, թողեց թափուր: Սակայն երբ 442 թ. սկսվեց նախ քուշանաց և ապա հոնաց պատերազմը, հայկական հեծելազորի մասնակցությունն անհրաժեշտ էր, և այն պետք է գլխավորեր ռազմական հեղինակություն ունեցող որևէ գործիչ, իսկ այդպիսին Մամիկոնյաններն էին՝ հանձինս Վարդանի, ուստի սպարապետությունը հանձնեցին նրան: Կարելի է փաստել, որ մարզպանական Հայաստանի երկու կարևորագույն պաշտոնները՝ մարզպանությունը և սպարապետությունը, համապատասխանաբար՝ Վասակ Սյունին և Վարդան Մամիկոնյանը, զբաղեցրին միաժամանակ՝ 440 թ. սկզբին, նախ Վասակը՝ 441-ին[46], ապա Վարդանը՝ 442-ին: Սակայն, ինչպես գիտենք, երկու նշանավոր քաղաքական և ռազմական գործիչների ճանապարհները հետագայում բաժանվեցին՝ հայտնվելով տարբեր քաղաքական ճամբարներում:

---

[41] Ս. Երեմյանը Մարվիռոտը նույնացնում է Մերվ քաղաքի հետ՝ տեղադրելով Բահլից արևմուտք, տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 1984, 170, ծան. 22:

[42] Տե՛ս Ղազարայ Փարպեցւոյ 1982, 186:

[43] Եղիշեն հոներին հիշատակում է խայլանդուրներ անվամբ, որոնք բնակվում էին Հյուսիսային Կովկասում, տե՛ս Եղիշէ 1989, 24: Եվ հետագայում՝ 450 թ. աշնանը, Վարդան Մամիկոնյանը հակապարսկական դաշինք կնքեց ոչ թե Աթիլլայի ենթակայության տակ գտնվող հոների, այլ խայլանդուր հոների հետ, տե՛ս Манасерян 2011, 73:

[44] Կանոնագիրք Հայոց 1964, 427:

[45] Ղազարայ Փարպեցւոյ 1982, 108:

[46] Տե՛ս Խաչատրյան 2017, 50:

Գրականություն

Ագաթանգեղայ 1983, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 700 էջ:

Ադոնց Ն. 2005, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, աշխատասիրել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պետրոս Հովհաննիսյանը, Երևան, Մայր աթոռ Էջմիածին, 174 էջ:

Աճառյան Հ. 1968, Հայոց գրերը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 399 էջ:

Աճառյան Հ. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 674 էջ:

Արմէն Հ. 2021, Մարզպանը եւ սպարապետը, կազմեց եւ խմբագրեց Յովսէփ Նալպանտեան, Երեւան, «Էդիթ Պրինտ», 338 էջ:

Գիւտերբոգ Կ. 1914, Հռոմէական Հայաստան եւ հռովմէական սատրապութիւնները ԴՋ դարերուն, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 94 էջ:

Դավթյան Հ. 2015, Մամիկոնյաններ. առասպել և իրականություն, Երևան, ԴԱԼԼ հրատ., 794 էջ:

Թովմա Արծրունի և Անանուն 1985, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Վարդանյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 560 էջ:

Խաչատրյան Հ. 2017, Հայոց մարզպանների կառավարման հարցի շուրջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, էջ 48-62:

Կանոնագիրք Հայոց 1964, Ա, աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 740 էջ:

Կատվալյան Մ. 1985, Վարդան Մամիկոնյան, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆ կոմբինատ, 718 էջ:

Կոգեան Ս. 1926, Կամսարականները «տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց» պատմական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 179 էջ:

Կորյուն 1941, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, տպ. «Հուսաբեր», 126 էջ:

Հարությունյան Բ. 1976, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 57-74:

Հարությունյան Բ. 2016, Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան, «Մեկնարկ», 304 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն 1984, հ. II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 691 էջ:

Ղազարայ Փարպեցւոյ 1982, Պատմութիւն Հայոց թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 540 էջ:

Մալխասեանց Ս. 1945, Հայերէն բացատրական բառարան, Երևան, ՀՍՍՌ պետական հրատ., 646 էջ:

Մանանդյան Հ. 1978, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 646 էջ:

Մովսէս Խորենացի 1991, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 560 էջ:

Մուշեղյան Ա. 2013, Վարդանանց պատմության հեղինակ Եղիշեն եւ նրա նոր անձնավորության բացահայտումը, Էջմիածին, դեկտեմբեր, էջ 37-54:

Յակոբեան Ա. 2011, «Գահնամակ ազատաց և տանուտէրանց հայոց» եւ «Ձաւրանամակ», Բազմավէպ, Վենետիկ, թիւ 3-4, էջ 485-550:

Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ 1996, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 397 էջ:
Վարդանյան Ա. 2019, Մամիկոնյան նախարարական տան տիրույթները, Հայագիտության հարցեր, N 1, էջ 18-33:
Վարդանյան Ա. 2021, Մամիկոնյանները վերջին Արշակունիների օրոք, Հայագիտության հարցեր, N 2, Երևան, էջ 21-32:
Վարդանյան Վ. 2002, Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, Երևան, «Գիտություն», 224 էջ:
Տրաինա Ջ. 2003, Բանտարկության վայր Սասանյան կայսրությունում. Անհուշ բերդ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, էջ 186-202:
Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ 1987, Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Ք. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 456 էջ:
Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում, Էջմիածին, տպ. Ս. Էջմիածին, 1780 սյուն:
История народов Узбекистана 1950, т. I, Ташкент, изд. АН УзССР, 448 с.
История таджикского народа 1963, т. I, Москва, изд. Восточной литературы, 595 с.
Колесников А. 1981, О термине «марзбан» в Сасанидском Иране, «Палестинский сборник», вып. 27, Ленинград, с. 49-56.
Манасерян Р. 2011, Европейские гунны и Ближний восток, Ереван, «Лусакн», 80 с.
Ртвеладзе Э. 2019, Кушанское царство: династии, государство, народ, язык, письменность, религии, Ташкент, «Историческая библиотека», 133 с.
Хуршудян Э. 2003, Армения и Сасанидский Иран (историко – культурологическое исследование), Алматы, "Print – S", 474 с.

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 415-442 ԹԹ.

Արգիշտի Վարդանյան

Ամփոփում

Սպարապետ Համազասպ Մամիկոնյանի մահից հետո (415 թ.) տևական ժամանակ թե՛ Արշակունյաց թագավորության վերջին տարիներին, թե՛ մարզպանության սկզբնական շրջանում սպարապետության պաշտոնը մնաց թափուր: Այն չհանձնվեց Վարդան Մամիկոնյանին այն պարզ պատճառով, որ վերջինս ավանդական հռոմեական կողմնորոշում ունեցող Մամիկոնյանների և կաթողիկոս Սահակ Պարթևի հետնորդն էր: 422 թ. Թեոդոս II կայսեր կողմից (408-450 թթ.) Մամիկոնյան իշխանը նշանակվեց արևմտյան Հայաստանի ստրատելատ, իսկ 432 թ. պարսից արքա Վռամ Ե-ն վերականգնում է Վարդան Մամիկոնյանի տոհմային իրավունքները: Եվ միայն 442 թ., երբ սկսվեց պարսկա-քուշանական պատերազմը, հայկական հեծելազորի մասնակցությունն անհրաժեշտ էր, և այն պետք է գլխավորեր ռազմական հեղինակություն ունեցող գործիչ, և այդպիսիք Մամիկոնյաններն էին, ուստի արևելյան Հայաստանի կարևորագույն գործակալությունը՝ սպարապետությունը, 442 թ. հանձնվեց Վարդան Մամիկոնյանին:

Բանալի բառեր՝ Վարդան Մամիկոնյան, Սահակ Պարթև, Մովսես Խորենացի, Թովմա Արծրունի, սպարապետ, ուսումնասիրողներ, պարսից արքունիք:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВАРДАНА МАМИКОНЯНА В 415-442 ГГ.

Аргишти Варданян

Резюме

После смерти спарапета Амазаспа Мамиконяна в 415 г. на протяжении длительного времени – как в последние годы царствования Аршакидов, так и в начальный период марзпанства, должность спарапета оставалась вакантной. Вардан Мамиконян не стал спарапетом по той простой причине, что он придерживался традиционной римской ориентации, как и все Мамиконяны и католикос Саак Партев. В 422 г. князь Мамиконян был назначен императором Феодосием II (408-450 гг.) спарапетом Западной Армении, а в 432 г. персидским царем Врамом V были восстановлены династические права Вардана Мамиконяна. Лишь в 422 г., когда началась персидско-кушанская война, возникла необходимость в армянской коннице, которую должен был возглавить пользующийся авторитетом военный деятель, каковым являлся Мамиконян, посему важнейший институт спарапетства Восточной Армении был передан в 442 г. Вардану Мамиконяну.

Ключевые слова – Вардан Мамиконян, Саак Партев, Мовсес Хоренаци, Товма Арцруни, спарапет, исследователи, персидский двор.

ACTIVITIES OF VARDAN MAMIKONYAN IN 415-442

Argishty Vardanyan

Abstract

After the death of sparapet Hamazasp Mamikonyan in 415 for a long time – both in the last years of the reign of the Arshakids and in the initial period of marzpanutyun, the position of sparapet remained vacant. Vardan Mamikonyan did not become a sparapet for the simple reason that he adhered to the traditional Roman orientation, like all Mamikonyans and Catholicos Sahak Partev. In 422, Prince Mamikonyan was appointed by Emperor Theodosius II (408-450) as the sparapet of Western Armenia, and in 432, the Persian king Vram V restored the dynastic rights of Vardan Mamikonyan. Only in 422, when the Persian-Kushan war began, a need a for the Armenian cavalry rose, which was to be led by an authoritative military figure, which was Mamikonyan, therefore, the most important institution of sparapet in Eastern Armenia was transferred in 442 to Vardan Mamikonyan.

Key words – Vardan Mamikonyan, Sahak Partev, Movses Khorenatsi, Tovma Artsruni, sparapet, researchers, Persian royal court.